O'SMIRLARDA DEVIANT XULQ-ATVORNING OLDINI OLISHDA OILA, MAKTAB VA JAMOATCHILIK HAMKORLIGINING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ASOSLARI

Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti
mustaqil tadqiqotchisi
Vapayev Sarvarbek Rajabbayevich

Annotatsiya: Maqolada o'smirlarda deviant xulq-atvorning oldini olishda oila, maktab va jamoatchilikning uch tomonlama hamkorligini pedagogik-psixologik jihatdan asoslash masalasi ko'rib chiqilgan. Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasi va hamkorlik pedagogikasi g'oyalariga tayangan holda, uchta ijtimoiy institutning alohida-alohida va birgalikdagi ta'siri qiyosiy tahlil qilingan. 210 nafar o'smir, 140 nafar ota-ona, pedagog va mahalla vakillari ishtirokida o'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, faqat bitta institut (masalan, faqat maktab) tomonidan olib boriladigan profilaktik ish nisbatan past samara beradi, uch institut o'rtasidagi muvofiqlashtirilgan hamkorlik esa deviant ko'rsatkichni sezilarli darajada — 4 oy ichida 42%dan 12%gacha — pasaytiradi. Shu asosda uch tomonlama hamkorlikni tashkil etishning pedagogik-psixologik modeli taklif etilgan.

Kalit so'zlar: oila-maktab-jamoatchilik hamkorligi, deviant xulq-atvor, o'smirlar, ekologik tizimlar nazariyasi, profilaktika, ijtimoiy institutlar uyg'unligi.

Kirish: Zamonaviy pedagogika fanida o'smir shaxsini shakllantiruvchi omil sifatida bitta institutning (masalan, faqat maktab yoki faqat oilaning) ta'siriga tayanish yetarli emasligi tobora aniqroq anglashilmoqda. O'smir bir vaqtning o'zida bir necha ijtimoiy muhitning — oila, maktab, tengdoshlar guruhi va kengroq jamoatchilikning — ta'sir doirasida shakllanadi, va bu muhitlar o'rtasidagi uzilish yoki nomuvofiqlik ko'pincha deviant xulq-atvor uchun qulay zamin yaratadi. Shu bois deviant xulq-atvor profilaktikasi masalasi endilikda alohida institutning vazifasi

emas, balki oila, maktab va jamoatchilikning muvofiqlashtirilgan, tizimli hamkorligi sifatida qaralishi lozim.

Muammoning dolzarbligi shundan iboratki, amaliyotda ko'pincha bu uch institut bir-biridan ajralgan holda, ba'zan hatto bir-biriga zid yondashuvlar bilan ish yuritadi: maktab intizomiy choralarga, oila hissiy yoki jazolash usullariga, mahalla esa faqat rasmiy nazoratga tayanadi. Natijada o'smir turli talablar o'rtasida qolib, ba'zan ulardan birortasiga ham to'liq ishonmay qoladi. Shu sababli uch institutning pedagogik-psixologik jihatdan asoslangan, izchil va o'zaro to'ldiruvchi hamkorlik modelini ishlab chiqish dolzarb ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.Tadqiqotning maqsadi — o'smirlarda deviant xulq-atvorning oldini olishda oila, maktab va jamoatchilik hamkorligining pedagogik-psixologik asoslarini nazariy va empirik jihatdan asoslash hamda samarali hamkorlik modelini ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari:

oila, maktab va jamoatchilik hamkorligining nazariy-metodologik asoslarini tahlil qilish;

uchta institutning alohida va birgalikdagi ta'sirini empirik tarzda qiyoslash;

profilaktika yo'nalishlari bo'yicha har bir institutning nisbiy ta'sir ulushini aniqlash;

uch tomonlama hamkorlik modelini loyihalashtirish va uning samaradorligini sinovdan o'tkazish.

Nazariy metodologik asosi: Tadqiqotning nazariy asosini Uri Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasi tashkil etadi, unga ko'ra bola rivojlanishi bir-biriga ta'sir ko'rsatuvchi bir necha tizim — mikrotizim (oila, maktab), mezotizim (bu tizimlar o'rtasidagi bog'liqlik), ekzotizim va makrotizim (jamiyat qadriyatlari) doirasida kechadi. Ushbu nazariyaga ko'ra, oila va maktab o'rtasidagi bog'liqlik qanchalik mustahkam bo'lsa (ya'ni mezotizim qanchalik rivojlangan bo'lsa), bolaning ijobiy rivojlanishi ehtimoli shunchalik yuqori bo'ladi.

Bundan tashqari, tadqiqotda hamkorlik pedagogikasi g'oyalari, xususan pedagogik jarayon ishtirokchilarining (o'qituvchi, ota-ona, jamoatchilik vakili va

o'smirning o'zi) teng huquqli sheriklik asosida faoliyat yuritishi tamoyili asos qilib olindi. Bu yondashuvga ko'ra, profilaktika samarali bo'lishi uchun o'smir passiv nazorat ob'ekti emas, balki hamkorlikning faol ishtirokchisi sifatida qaralishi zarur.

METADALOGIYA: Tadqiqot 2025-2026 o'quv yilida uchta shahar va ikkita tuman maktabi hamda ularga tegishli mahalla fuqarolar yig'ini bazasida tashkil etildi. Tadqiqot dizayni qiyosiy-eksperimental xarakterga ega bo'lib, turli hamkorlik darajasidagi guruhlarni taqqoslashga asoslandi.

Tadqiqotda quyidagi metodlar qo'llanildi:

o'smirlar, ota-onalar va pedagoglar uchun mo'ljallangan so'rovnoma va anketa so'rovlari;

maktab-oila-mahalla o'rtasidagi mavjud hamkorlik amaliyotini tahlil qiluvchi hujjatli tahlil (profilaktika reja va hisobotlari);

tuzilmalashtirilgan intervyu (pedagog-psixologlar va mahalla faollari bilan);

qiyosiy pedagogik eksperiment — uch xil hamkorlik darajasidagi guruhlarda deviant ko'rsatkich dinamikasini kuzatish.

Tadqiqot ishtirokchilari tarkibi quyidagi jadvalda keltirilgan:

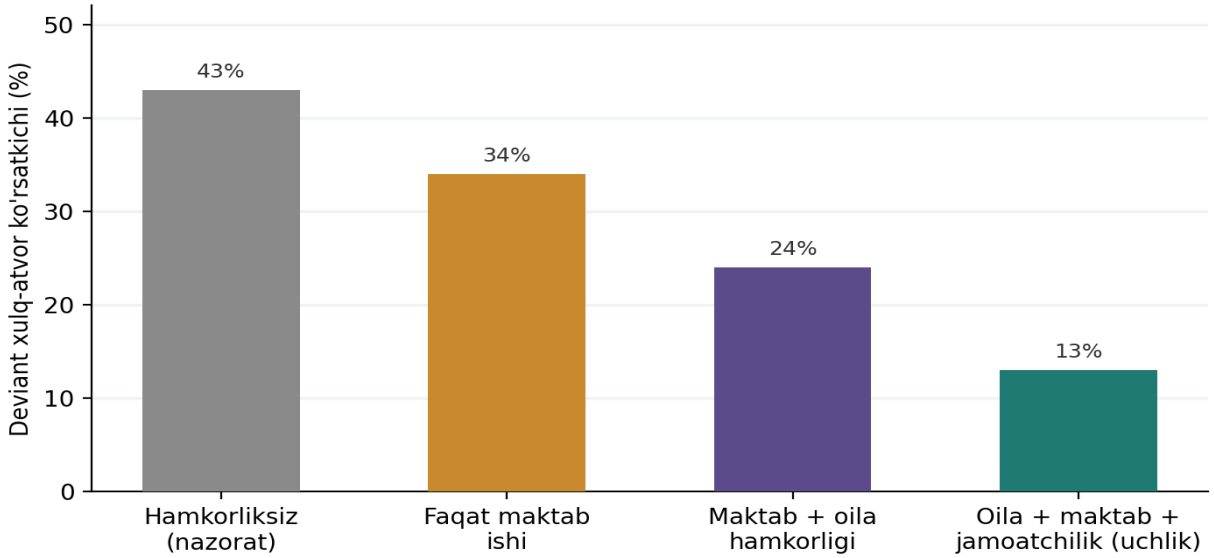
Ishtirokchilar toifasi	Soni	Tadqiqotdagi vazifasi
O'smirlar (14-17 yosh)	210	Deviant ko'rsatkich va ijtimoiy moslashuv darajasini aniqlash
Ota-onalar	140	Oilaviy tarbiya uslubi va maktab bilan hamkorlik darajasini baholash
Sinf rahbarlari va pedagog-psixologlar	24	Maktabdagi profilaktik ish tizimini tavsiflash
Mahalla faollari, yoshlar yetakchilari	16	Jamoatchilik ishtirokining shakllari va samarasini baholash

Statistik ishlov berish uchun dispersion tahlil (ANOVA) va Nyuman-Keyls post-hoc testi qo'llanildi, bu esa uch va undan ortiq guruhni bir vaqtda qiyosiy taqqoslash imkonini berdi ($p<0,05$ ishonchlilik darajasida).

Hamkorlik darajasi va deviant ko'rsatkich bog'liqligi

Tadqiqot doirasida o'smirlar to'rtta shartli guruhga ajratildi: hech qanday maqsadli hamkorlik olib borilmagan (nazorat), faqat maktab tomonidan profilaktik ish olib borilgan, maktab va oila hamkorlikda ishlagan, hamda oila-maktab-jamoatchilik uchlik hamkorlikda ishlagan guruhlar. 1-diagrammada keltirilgan natijalar shuni ko'rsatadiki, hamkorlik doirasi kengaygani sari deviant ko'rsatkich izchil pasayib boradi: nazorat guruhida 43%, faqat maktab guruhida 34%, maktab-oila hamkorligida 24%, uchlik hamkorlikda esa atigi 13% ($F=18,6$; $p<0,01$).

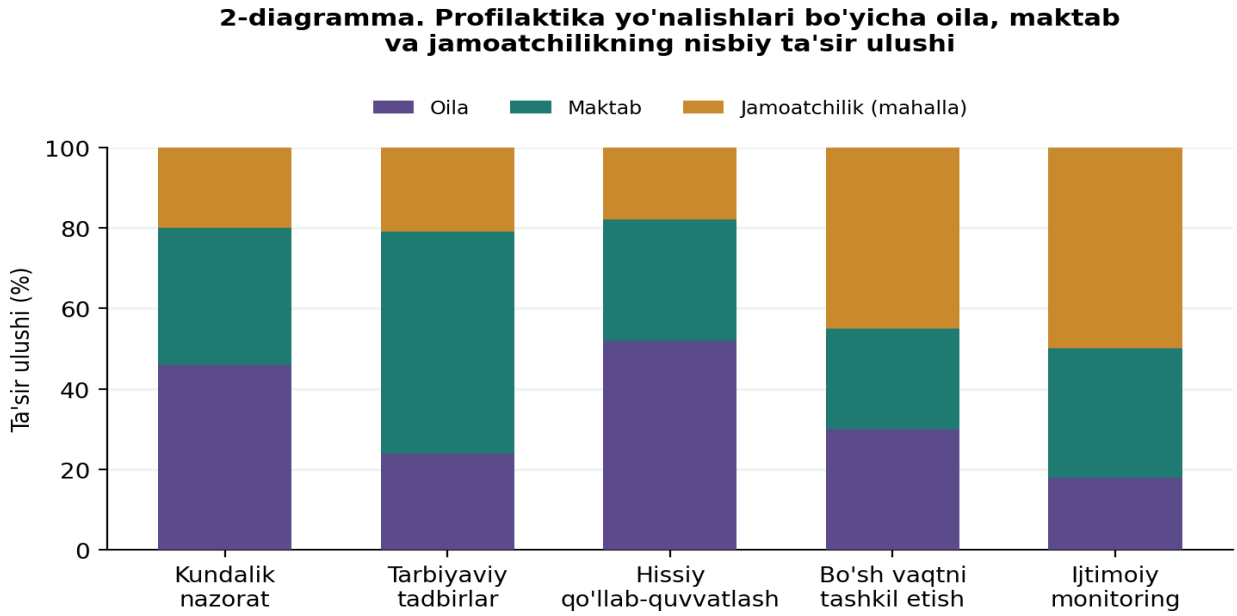
1-diagramma. Turli hamkorlik modellari bo'yicha o'smirlarda deviant ko'rsatkichning taqqoslamasi



1-diagramma. Turli hamkorlik modellari bo'yicha o'smirlarda deviant ko'rsatkichning taqqoslamasi

Institutlarning yo'nalishlar bo'yicha nisbiy ta'sir ulushi: So'rovnoma va intervyu natijalari tahlil qilinganda, oila, maktab va jamoatchilikning ta'siri profilaktika yo'nalishiga qarab sezilarli farqlanishi aniqlandi. Xususan, hissiy qo'llab-quvvatlashda oilaning ulushi eng yuqori (52%), tarbiyaviy tadbirlarni tashkil etishda maktabning ulushi yetakchi (55%), bo'sh vaqtni mazmunli tashkil etish va

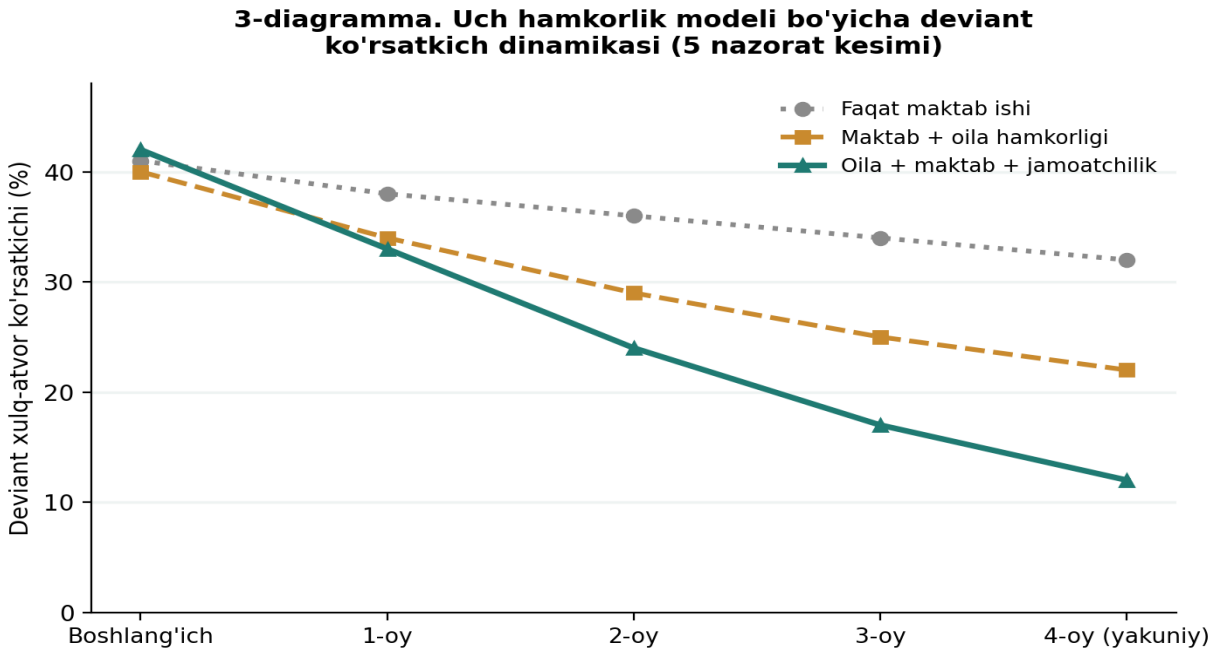
ijtimoiy monitoringda esa jamoatchilik (mahalla)ning ulushi ustunlik qiladi (mos ravishda 45% va 50%) (2-diagramma). Bu natija har bir institutning o'z kuchli tomoniga ega ekanligini va samarali profilaktika aynan shu kuchli tomonlarni uyg'unlashtirishga asoslanishi lozimligini ko'rsatadi.



2-diagramma. Profilaktika yo'nalishlari bo'yicha oila, maktab va jamoatchilikning nisbiy ta'sir ulushi

Uch tomonlama hamkorlik modelining dinamik samaradorligi

Ishlab chiqilgan hamkorlik modeli 4 oy davomida uchta guruhda — faqat maktab ishi, maktab-oila hamkorligi va oila-maktab-jamoatchilik uchlik hamkorligi guruhlarida — sinovdan o'tkazildi. 3-diagrammada ko'rsatilganidek, faqat maktab ishi olib borilgan guruhda ko'rsatkich sust pasaydi (41%dan 32%gacha), maktab-oila hamkorligida o'rtacha sur'atda pasaydi (40%dan 22%gacha), uchlik hamkorlik guruhida esa eng tez va barqaror pasayish kuzatildi (42%dan 12%gacha). Ayniqsa 2-3 oylardan boshlab uchlik hamkorlik guruhining ustunligi yaqqol namoyon bo'ldi, bu esa jamoatchilik ishtirokining qo'shilishi natijaning nafaqat tezroq, balki barqarorroq bo'lishiga xizmat qilishini ko'rsatadi.



3-diagramma. Uch hamkorlik modeli bo'yicha deviant ko'rsatkich dinamikasi (5 nazorat kesimi)

MUHOKAMA: Olingan natijalar Bronfenbrenner nazariyasining asosiy g'oyasini — bolaning rivojlanishi uchun institutlar ichidagi emas, balki institutlar o'rtasidagi bog'liqlik (mezotizim) hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini — empirik jihatdan tasdiqlaydi. Ayniqsa e'tiborga molik jihat shundaki, uchlik hamkorlik guruhida natija nafaqat yuqoriroq, balki vaqt o'tishi bilan barqarorroq bo'lib bordi, bu esa institutlar hamkorligining o'smirda shakllangan ijobiy o'zgarishlarni mustahkamlashga xizmat qilishini ko'rsatadi.Shu bilan birga, har bir institutning o'ziga xos "kuchli zonasi" borligi (oila — hissiy, maktab — tarbiyaviy-uslubiy, jamoatchilik — ijtimoiy-monitoring) amaliy jihatdan muhim xulosa beradi: hamkorlikni tashkil etishda institutlarning vazifalarini mexanik ravishda takrorlash emas, balki har birining kuchli tomonini to'ldiruvchi tarzda taqsimlash zarur.

XULOSA VA TAVSIYALAR: O'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra quyidagi xulosalarga kelindi:

hamkorlik doirasi kengaygani sari (nazoratsizlikdan uchlik hamkorlikkacha) o'smirlarda deviant ko'rsatkich izchil va statistik ahamiyatli pasayadi ($F=18,6$; $p<0,01$);

oila, maktab va jamoatchilik profilaktikaning turli yo'nalishlarida turlicha kuchli ta'sirga ega — hissiy qo'llab-quvvatlashda oila, tarbiyaviy tadbirlarda maktab, ijtimoiy monitoring va bo'sh vaqtni tashkil etishda jamoatchilik yetakchilik qiladi;

uch tomonlama hamkorlik modeli eng yuqori va eng barqaror samarani beradi: 4 oy ichida ko'rsatkich 42%dan 12%gacha pasaydi;

samarali profilaktika institutlarning bir-birini takrorlashiga emas, balki har birining kuchli tomonini muvofiqlashtirishga asoslanishi lozim.

Amaliy tavsiya sifatida har bir maktab huzurida oila, sinf rahbariyati va mahalla fuqarolar yig'ini vakillarini birlashtiruvchi doimiy faoliyat yurituvchi "hamkorlik kengashi" tashkil etilishi, uning faoliyati aniq taqsimlangan vazifalar (oila — hissiy, maktab — tarbiyaviy-uslubiy, mahalla — monitoring va bo'sh vaqt) asosida yuritilishi hamda kengash ishi muntazam monitoring qilinishi tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent, 2023.
2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637-son, 2020-yil 23-sentabr.
3.O‘zbekiston Respublikasining Oila kodeksi. 1998-yil 30-aprel.
4.O‘zbekiston Respublikasining “Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida”gi Qonuni.
5.Bronfenbrenner, U. *The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design*. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979. – 330 p.
6. Bronfenbrenner, U. *Making Human Beings Human: Bioecological Perspectives on Human Development*. – Thousand Oaks: Sage Publications, 2005.
7.Bronfenbrenner, U., Morris, P.A. The Bioecological Model of Human 8.Development // *Handbook of Child Psychology: Theoretical Models of Human Development*. – Wiley, 2006.
9.Erikson E.H. Identity: Youth and Crisis. – New York: W.W. Norton & Company, 1968.

10.Merton R.K. Social Structure and Anomie // American Sociological Review. – 1938. – Vol. 3. – №5. – P. 672–682.

11.Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.